

APULUM, ALBA-IULIA, BELGRADU

ÎN

TRANSILVANIA.

STUDIŪ

DE

GEORGE BARIŢIU

Membru alŭ Academiei române

Şedinţa de la 2 Aprilie 1886

Apulum, Alba-Iulia, Belgrad sunt trei numiri ale aceleiaşi cetăţi fortificate din marele principatŭ alŭ Transilvaniei. În decursulŭ acestui studiŭ scurtŭ şi, cum amŭ dice, fragmentarŭ vomŭ afla, cŭ aceeaşi cetate mai este cunoscută locuitorilorŭ ţerei sub alte patru numiri, *Alba Carolina, Weissenburg, Gyula-Fejérvár* şi *Károly-Fejérvár*.

I. Înainte de a intra în tratarea materiei ce mi-am alesŭ astădată, am fostŭ silitŭ să permitŭ diversele nomenclaturi ale aceleiaşi localităţi, pentru ca să potă evita orŭ cine confusiunea ce se nasee în tôte ţerile poliglote şi cu atâtŭ mai vârtosŭ în geografia şi topografia Transilvaniei din mulţimea nomenclaturilorŭ care se dau în casuri nenumărate aceloraşi localităţi, regiuni, districte, munţi, văi, rîuri ş. a., precum observasemŭ înainte cu câţi-va ani într'unŭ altŭ studiŭ alŭ meŭ de aceeaşi natură (1).

Scopulŭ meŭ însă la loculŭ acesta este cu totulŭ altulŭ: imŭ voiŭ permite adecă, cu voia domnilorŭ colegi din Academia română, să relevŭzŭ după putinţa importanţa istorică a unei cetăţi fundate mai întâiŭ de către împăratulŭ Traianŭ, înălţată sub domnia Romei la rangulŭ aprópe alătura cu capitala Daciei, Sarmisegetusa sau Ulpia

(1) A se vedé Analele Societăţei Academice din 1871—2 şi Transilvania 1872, cum şi geografiile ţerei Ardélului scrise înainte de anulŭ 1867.

Traiană, dară mai fericită decât aceea în acelă înțeles, că udne Ulpia Traiană, cădută fôrte de multă în ruine, a făcută locă numa, la vre-o dece sate și cătune pe teritoriulă sēū, din contra Apulum, prefăcută și elū de repeșite orī în ruine în cursū ca de cincī-spredece vécuri, totū de atâtea orī s'a restauratū din noū, totū ca municipiū fortificatū mai bine saū mai răū, până în đioa de astă-đi, când sub o numire când sub alta, însă așa, că cu numele lui sunt legate prin tôte timpurile și epocele seriī lungi de evenimente care aū decisū în casuri nenumărate asupra sôrteī tuturorū locuitorilorū țerei, a cărei capitală fusese acéstă cetate de la 1542 până la venirea Transilvaniei sub domnia ilustrei dinastii de Habsburg.

Regiunea. — Călătorulă străinū care, venindū cu trenulū de către Arad și trecendū pe lângă moșiile d-lorū Mocioni de la Bulciu și Capalnașū, va intra în Transilvania pe la Zam, care înainte fusese domeniū alū altui proprietarū românū anume Vasilie Nopcea, înaintândū totū preste frumósele șesuri ale Mureșului, când va trece podulū la satulū Órda, să scie că a intratū pe teritoriulū stravechei cetăți romane, care se întindea din țermii Mureșului pe distanța întregă până sub murii fortificațiunilorū de astăđi și pe totū teritoriulū câtū cuprinde orașulū locuitū de provinciali, iară după unii archeologi periferia aceluī municipiū cuprindea preste unū miliariū saū 5 stadii romane □.

Străiniī cari își iaū ostenéla de a călători prin alte țeri, visitândū și Transilvania în mai multe părți ale ei și făcendū comparațiunei află o mulțime de regiuni ale ei totū atâtū de frumóse și încântátore, ca și cele mai minunate părți ale Elveției. Înțelegemū aceste frumuseși cu aplicare la darurile naturei, nu și la cele produse de mână omenescă. Punctulū pe care-lū alesese Traianū la Mureșū pentru întemeierea unui municipiū și a unei colonii latine este unulū din cele mai frumóse ale țerei. În față curge Mureșulū care, dacă de la punctulū acesta arū fi regulatū, arū puté purta pe spatele sale și vapóre mai mici, precum pórtă luntre saū caice încărcate cu sare. De a lungulū rîului șesū largū din cele mai fer-

tile; imediatu de lângă cetate se începă munții apusenî, care se înalță gradatū pe distanță de câte-va miliare până în regiunile cele bogate în mine de aurū, de argintū, de metale nenobile și de minerale diverse.

Aici a fostū situatū Apulum, alū căruî nume s'a mai conservatū astă-đi în graiulū poporului numai prin numirea ce dă elū rîului *Ampoiu* (latinesce Apullus) ce curge printre munți de către orășelulū Zlatna până în șesū, unde se varsă în Mureșū. Pe acestū rîu se crede că l'a înțelesū și Ovidiu când a scrisū :

Danubiusque rapax et *Dacicus* orbe remoto *Apullus*.

Așa se pare că Ovidiu și pôte cu elū alți Romani din timpulū lui Octavianū Augustū apucase a-și căștiga și unele cunoscințe topografice din Dacia centrală, căci adecă rîulū Ampoiu nicî de cum nu se numără între rîurile mai mari și principale ale Transilvaniei cum sunt Mureșulū, Oltulū, două Someșuri, Crișulū, două Târnave, Arieșulū, Streiulū, și totuși Ovidiu îlū numesce ca și cum arū fi voitū să-î dea nu sciū ce importanță.

Apulum sub domnia Romei. — Archeologii noștri aū cu totulū alte probe tari și numeroșe despre existența înfloritōre a municipiulū și a coloniei latine Apulum decăt arū fi unū simplu versurelū alū lui Ovidiu. Francesulū de Gerando, care înainte cu vre-o 45 de ani se așezase în Transilvania și se căsătorise în familia Grafilorū Teleki, după ce făcuse studii archeologice și etnografice destulū de serioșe în noua sa patrie, în opulū său intitulatū «*La Transilvanie*» đice, în partea I, c. 1, că atâtea resturi (monumente) de ale Romei nu potū produce nicî Galia, nicî Hispania, nicî chiar Italia câte aū rămasū în Dacia.

Ladislau (Vlad) Kővári, unulū din cei mai serioși archeologi maghiari, în cartea sa intitulatā «*Monumentele de arhitectură ale Transilvaniei*» (1) începe introducțiunea sa cu acēstā sentență :

«*Transilvania este unū museū bogatū, însă necunoscutū*».

Acēstā sentența se pôte aplica cu totū dreptulū și la ruinele co-

(1) Erdély építészeti emlékei irta Kővári László. 30 fametszvényvel. Erdély régiségei második bővített kiadása. Kolozsvárt 1866. Kiadja Stein I. Muzeum egyleti könyvtár. 8°, pp. 331.

loniei Apulum, pe care astăzi se văd așezate alte localități. Cu toate acestea din miile de monumente, inscripțiuni și alte resturi ale gloriei sale au scăpat numai atâtea din perire, câte ne sunt de ajuns ca să probăm mai pe sus de orice că Apulum, atât ca municipiu cât și ca colonie, a fost situat la Mureș tocmai pe teritoriul descris mai în sus. O corabie încărcată numai cu monumente și inscripțiuni adunate, din ordinul Impăratului Carol VI în anul 1723, cu mare diligență și grije de către contele Ariosti, s'a cufundat la Seghedin spre dauna mare a științei; după ce însă contele Ariosti adunase monumente nespuse de multe, o parte mare din acelea totuși au ajuns la Viena, unde se pot vedea așezate în pereții bibliotecii. De almintrele Ariosti apucase a decopia cel puțin inscripțiunile (1). De atunci s'au deșteptat abia și câțiva bărbați dintre fiii patriei, cari s'au pus pe studii arheologice, pe adunare de monumente și inscripțiuni. Mult mai înainte, adevărat pe la 1549 adunase și Verantiu, în zilele împăratului Ferdinand, vre-o 200 de inscripțiuni antice din Transilvania. Impărătesa Maria Teresia pusese pe br. Hohenhausen ca să adune din această țară nu numai inscripțiuni ci și alte obiecte antice de valoare istorică. De aci înainte colecțiunile câte au urmat de la Seivert încôce până la arheologii din zilele noastre, precum parochulul evanghelic Ackner, comitele Iosif Kemény, br. dr. I. F. Neigebaur prusianul (2), profesorul C. Torma, apoi museul din Clușă, începuturile de colecțiunii la Deva și la Temișóra, încă și la Blaj, toate acestea sunt pe cale de a immulți materialul istoric peste tot, a reversa lumina dorită și preste cele dintâi vécuri ale vieții coloniilor latine în Dacia, între care Apulum ocupa un loc din cele mai de frunte.

Sus-citatul Neigebaur a concentrat în cartea sa toate inscripțiunile din Dacia pe câte a putut pune mâna până în anul 1850. Până când se va mai afla un alt arheolog, care să nu-și pregete a publica într'un singur opus încă și monumentele câte s'au mai descoperit în Dacia și anume în Transilvania, pentru ca amicii

(1) *Inscrizioni antiche trovate e raccolte a le rovine della Transilvania l'anno MDCCXXIII.*

(2) *Dr. I. F. Neigebaur, Kronstadt 1851.*

cercetărilor istorice să se p^otă folosi de ele mai ușor^u și să nu fie siliți a perde timpul^u vieței călătorind^u de la un^u museu la altul^u, colecțiunea lui Neigebaur, la care a recurs^u chiar și un^u Mommsen, rămâne și pentru noi o prea bună călăusă. Așia dară

Despre existența coloniei Apulum pe teritoriul^u unde se vede situată astă-d^ui și Alba-Iulia, mărturisesc^u inscripțiunile culese de Neigebaur pe paginile 124 până la 166. A le reproduce și la locul^u acesta pe t^ote cred^u că ar fi de prisos^u, după ce colecțiunea des^u citată p^ote fi consultată de către or^u-cine.

Că *colonia* Apulum a fost^u tot-odată și *Municipium*, care s'a bucurat^u de drepturi mari și frumoșe, despre ac^usta mărturisesc^u până acuma inscripțiunile sculptate pe monumente de marmoră, înregistrate la Neigebaur sub N-rii 132, 44; 153, 209; 159, 256. Pe acestea două din urmă, adecă 153, 209 și 159, 256 Apulum e numit^u «MVN. SEPT. APVL» adecă *Municipium Septimum Apulum*.

T^ote acestea monumente cu inscripțiuni s'a^u aflat^u pe teritoriul^u dintre Mur^ușu și Alba-Iulia.

In cât pentru pozițiunea politică a acestei colonii în provincia Dacia și în stat^u, ne spun^u tot^u inscripțiunile, că ea avea *funcționari* de rang^u după norma capitalei și a celor^u mai renumite colonii din imperi^u, precum *Duumviri*, *Decuriones*, *Aediles*, *Quaestores* etc. Așa se descoperiră între altele câte-va monumente cu inscripțiuni, precum de exemplu :

C. Iul. Valens II. Vir. Col. Apul.

C. Pomp. Fuscus II Vir. Col. Apul.

P. Aelius Rufinus. Dec. Mun. et. Patronus Coll. Fabrum Col. Apul.

C. Sinnius Anicetus. Dec. Col. Sar. Patron. Col. Fabr. Mun. Sept. Apul.

T. Laelius Q(uaestor). Col. Apul.

Garnis^ona sa^u cu termen militari^u roman^u Praesidium in Colonia Apulum. Până acum s'a^u adeverit^u din inscripțiuni, că în partea Daciei unde a fost^u Apulum se afla sub domnia Romei garnis^one din două legiuni *Legio V. Macedonica et Legio XIII Gemina*, precum și unele *Alae* (de călărime) și *Cohortes* auxiliare din t^uprue străine de

8

ale așa numiților *Socii* și mai din urmă alte legiuni curată romane, după cum cerea împrejurările; dară inscripțiunile care mărturisesc despre numitele două legiuni întregi (câte 10 mii și mai mulți într'o legiune) sunt nenumărate. Se vede că în Apulum au stat mai totu *cohorti* (batalioane?) din legiunea *XIII gemina*, căci despre acesta se vedu la Neigebaur într'o singură grupă șese inscripțiuni aflate totu în ruinele de la Apulum.

Adăogămă la inscripțiuni de pre monumente mulțimea mare de cărămiți romane însemnate cu Leg. XIII G, sau vre-o cohorte de ale ei, din care o parte bună scosă totu din ruinele de la Apulum ne convinge și mai multă că la această colonie au statu decimii de anii trupe din legiunea XIII gemina, cum și din *Alae* (escadrone?) și *cohorti* auxiliare, din care câte-va erau alăturate la acea legiune.

Iosefă Vass, călugără piaristă, fostă profesoră la Clușă, în cartea sa intitulată *Transilvania sub Romani* (1), după mai mulți autori citați de elă la p. 122—124, patru aripe (*Alae*) de călăreți și vre-o nouă (9) *cohorti* auxiliare de pedestrime au fostă alăturate totu la leg. XIII. Intre acestea se vedu și una *Ala* civium Romanorum, 1 siliana, una *Cohors III* civium Romanorum, prin urmare adevărați cetățeni ai Romei, și *Cohors II* et *IV* Hispanorum ex *Legione VI* Hispanorum.

Precum în ruinele altoră colonii din Dacia centrală, așa în cele de la Apulum și până sus în munții apusenii spre Auraria se află și urmele de profesioniști militari, care își aveau *Colegiile* și *Patronii* loră, precum era *collegium Fabrorum* (faurii și geometrii), *Dendrophorerum* (arhitecți, lemnari, sau, cum le mai dicu, dulgheri și bărdași), *Centonariorum*, sau ceea ce numinu astă-đi cusători, croitori, călțunari etc., liferanți de vestminte pentru armată.

Nume de comandanți superiori, precum *Legati* et *Praefecti*, cum și căți-va mai după aceștia s'au aflată până în 1863 în numără de

(1) Erdély a Romaiak alatt. Kutjök nyomán. Irta Vass Iozsef, kegyes szerzetbeli Aldor, gymnasiumi tanar, s a magyar tudományos akademia levelező tagja. Kolozsvart 1863. Carte scrisă cu mare diligență și erudițiune, ea însă abundă în conclusiuni logice imposibile la care s'au redusă ura sa ce purta contra absolutismului austriacă de înaintea dualismului și une ori ura contra Româniloră.

44, din care vre-o 14 aũ fostũ Legati sau Praefecti Leg. XIII Gem.

Cultulũ religiosũ exercitatũ și reprezentatũ în colonia și în Municipiulũ Apulum. — Este cunoscutũ, cã ori unde aũ strãbãtutũ Romanii cu armele lorũ și aũ întemeiatũ coloniã, aũ dusũ cu sine divinitãțile și cultulũ lorũ, pentru care aũ înãlãtatũ temple mãrețe, aũ fostũ însã multũ mãi toleranți decãt ca prin introducerea cultului lorũ sã voescã a extermina de a dreptulũ religiunile altorũ popore, de și, în prea multe casurĩ, mãi absurde și decãt multe superstițiunĩ eline și romane. Se pare însã cã Romanii s'aũ încreðutũ multũ în pompa relativã forțe mare cu care se executa la ei ritulũ prescriusũ pentru cãte-va divinitãți, precum și în împrejurarea, cã oficiile principale bisericesci, cum s'arũ ðice în limba christianã, erau întrunite în aceleași persone de rangũ înaltũ profanũ, precum cu consulatulũ și mãi târðiũ cu persona imperatorilorũ (Pontifex Maximus etc.); altorũ le schimbaũ aceleași persone, astã-ðĩ consules, preste unũ anũ pontifices etc.

Dupã archeologiã ardeleni și unii strãinĩ, cu toții vre-o șapte inși, citați de cãtre sus numitulũ scriitorũ Ios. Vass (pag. 130—131), în Dacia s'aũ aflatũ pãnã acuma urme sigure de cultulũ urmãtorilorũ *Dii consentes* sau *Dii majorum gentium* :

Jupiter, Neptunus, Vulcanus, Apollo, Mars, Mercurius, Juno, Minerva, Vesta, Ceres, Diana, Venus.

Dintre divinitãțile de a doua clasã sau *Dii minorum gentium*, semidei și genii, prin care s'aũ personificatũ ideĩ și pasiuni, se aflã totũ în acea parte a Daciei adecã în Transilvania urme forțe multe și se totũ mãi descopere neincetatũ mãi în tôte pãrțile țerei, iarã cele consemnate la Bartalis, Ackner, Neigebaur și Carol Torma a proprie numẽrulũ de patru-ðeci, ca inscripțiunĩ, ca statue, altare și sub alte forme. Din tôte acelea s'aũ descoperitũ mãi multe chiar în Apulum. Așa de ex. : în biblioteca episcopiei romano-catolice din Alba-Iulia (fostũ Apulum), între alte obiecte archeologice romane, se potũ vedẽ patru *reliefe* relative la cultulũ divinitãței *Mithras* sau *Sórele*, fie-care cu inscripțiunea DEO INVICTO MITRAE. În cãtũ pentru cultulũ lui Mithras se vedũ în miculũ museũ de la Deva

câte-va obiecte descoperite de curând și foarte interesante, care ne ajută să pătrundem în câtă-va chiar în misterele aceluși cult.

Acelea divinități de diverse categorii avându-și fie-care cultul lor, urma firesce ca să aibă și miniștri ai cultului. În Apulum s'aun aflat înscricțiuni pe monumente pentru Pontifices, Augures, Flamines, adevărați miniștrii cei mai de frunte ai cultului politeist, de unde se poate judeca și mai bine marea importanță a ațelei colonii. Așa vedem trecuți în colecțiunile archeologice:

C. Iulius Metrobitanus, sacer Dei ejusdem (Aesculapii) Pontifex QQ. II. vir Col.-Apul.

L. Ael. Lupus EQ. R. Pontif. et II Viral. (Coloniae Apulensis.)

Q. R. F. C. Num. Certus. EQ. Rom. Augur. Col. Apul.

Ael. Iulianus. Aug. Col. Apul.

P. Aelius. P. F. Fab. Augur. Dec. Mun. Apul.

Tib. Cl. Rufus. Dec. Col. et Flam. Mun. Apul.

M. Munatius cum Balbino. Quaestionum Causarumque Iudex.

Flam. Dial. Mun. Col. Apul.

P. Ael. Iulian. EQ. R. Flam. et II. Viral. Col. Apul.

Câte nume și titule de ai ministrilor cultului politeist ară mai eși la lumină, dacă ar fi cu puțință a se desgroa vre odată măcar unele părți mai ridicate ale necropolelor (cimiterielor) acestei și ale altor colonii de ale Romei în Dacia.

Din aceste opt și din alte 13 monumente de ale capilor cultului religios al Romei aflate în ruinele altor colonii, precum *Sarmiz*, *Paralissum*, *Salinae*, *Napoca*, *Colonia Dac.* etc. învățăm, că aceia erau aleși sau denumiți mai totu din familii de frunte de ale Romei și că cei mai mulți erau investiți tot-odată și cu funcțiuni civile și militare importante. Din numărul și rangul înalt al celor scoși la lumină din ruinele de la Apulum cutezăm tot-odată a încheia cu cea mai mare probabilitate, că acea colonie a fostu foarte întinsă, împoporată preste totu cu elemente latine, care ținea tare la cultul religios al Romei, pentru că în casu contrariu nu se pricepe, cum locuitorii ară fi fostu în stare să înalțe atâtea temple, basilice și oratorie și cum se întreținea atâți popi și sacrificii căi trebuie să presupunem că au fostu în colonii ca și Apulum,

unde în fruntea cultului aș stată Pontifices, Augures, Flamines etc. Că locuitorii care țineau la acelă cultă și vorbiau limba Lațului s'aș înmulțitū în proporționi considerabile îndată în primele decade ale colonisărei, ne convingemū încă și din alte date sigure istorice pe care nu le pôte trage nimeni la îndoială. Îndată după prefacerea Daciei în provincie romană, încă sub Traianū, s'aș așternutū într'insa cele mai minunate drumuri; în munții de la Apulum spre apusū s'aș lucratū cu adevărata sete de aurū prin multe mii de omeni la minele cele bogate; agricultura, industria și comerciulū aș luatū ca prin farmecū unū avintū necunoscutū până în acea epocă, și s'aș continuatū cu acestea așa, în câtū după unū periodū ore-care țera s'aș pututū numi cu totū dreptulū *Dacia felix*. Înmulțindu-se tare populațiunea, guvernulū s'aș vędutū îndemnatū a întemeia curândū totū pe valea Mureșului fôrte aprôpe de Apulum colonia *Hydata*, în regiunea în care se vędū astă-đi numai sate ca *Gioagiulū* cu ape minerale folosite de Romani, și alte câte-va comune tôte românesci.

Cumpănindū bine datele acestea istorice și altele multe care n'aș locū în acestū studiū fôrte scurtū, nu se va mai mira nimeni observândū, că larga vale a Mureșului pe ambele părți și munții situați de a lungulū, de a drepta Mureșului până dincolo unde se începū șesurile Aradului și ale Banatului, aș populațiune în partea lorū cea mai mare numai românescă, iară elementele neromane aparū pe teritoriulū acela numai ca nisce oase saș insule mici.

Apulum «Colonia Nova» — La Neigebaur se vede, sub nr. 126, 9, copia unei inscripțiuni din ȃilele împăratului *Decius* (249—251 d. Chr.) în care Apulum se numesce *Colonia nova*. Unii archeologi, cu Bartalis în frunte, sunt de părere, că în ȃilele lui *Caracalla* (211—217) Goții, străbătândū în Dacia, arū fi prefăcutū și Apulum în ruine, că însă Decius l'arū fi restauratū, de unde apoi i s'arū fi datū titlulū de *Colonia nova*. Se pôte și așa ceva, numai cât apărătorii acestei opinii până acuma n'aș temeieri de ajunsū pentru ca să ne convingă. Fie însă cum va fi, atâta remâne adevăritū pe deplinū, că Apulum, fiindū situatū la unū locū alesū cu mare înțelepciune și prevedere, a fostū și a

perseverată a fi una din coloniile cele mai de frunte ale Romei. Ea a putut fi devastată de către Goți și de alți barbari, cum și prefăcută în ruine, precum s'a întâmplat, se mai întâmplă și pînă în zilele noastre într'unu modu său altul cu multe comune mari, cu cetăți și fortificațiuni; dară locul, împregiurimea, importanța strategică în capul vălei munților metalici, cum și cea economică și comercială de lângă Mureșu nu a fostu Goții și nu va fi nici o putere omenescă în stare să i-o schimbe vreodată. Numele Apulum a dispărut din graiul locuitorilor, dară descendenții acelei colonii a rămasu și a perseverat pe același teritoriū ca prin o minune dumnezească în numărū forțe considerabile, cu aceeași limbă a coloniei modificată *numai în câțva* prin influința firască ce a putut avea asupra ei 1600 de ani trecuți de la primele invasiuni și migrațiuni barbare, în care periodū lungū a dispărut de pre același teritoriū nenumărate alte popore cu nume și fără nume, ne lăsându nici cea mai neînsemnată urma de existența lor, nici din limbile lor, nici în fapte memorabile și cu atātū mai puțin monumente scrise sau măcar altele formate din metale ori din altū materialū solidū, cu escepțiune numai de la secolulū alū 13-lea încōce, de când totū se mai vedū cetăți și fortificațiuni așezate pe ruinele edificiilor monumentale ale Romanilor.

Pe lungulū periodū de ani 900 computați de la 300 pînă la 1200 în istoria Daciei mai domnesce pînă astă-zi o tristă întunecime, prin care străbate numai ici coala câte o rață de lumină, care și ea adesea ne seduce sub forma de tradițiune, de cântecū misteriosū, sau de câte o ruină, a cărei origine este forțe problematică pentru adevăratulū istoricū decisū a se apăra din resputeri de coniecturi și ipoteze visătoare. În cât pentru partea Daciei cunoscută în geografia modernă sub nume de *Transilvania* sau *Ardélū*, ung. *Erdély*, germ. *Siebenbürgen*, archeologii nepreocupați de tendențe străine de problema istoricului a reușitū pînă acum a scōte la lumină și a constata unū mare adevărū, că adevă: *Mai tōte orașele și cetățile mari și mai mici, fortificate sau deschise, situate în Transilvania, sunt puse pe ruinele cetăților, municipielorū, castrelorū stative, turnu-*

rilor și fortificațiilor zidite de către coloniștii și legionarii Romei iară la altele s'au întrebuințat chiar și materialul de zid, petri și cărămizi scose din edificiele monumentale ale coloniilor Romei.

Intocmai așa s'a întâmplat și cu ruinele municipiului Apulum, cu acea diferență mare, că cei care au întemeiat acolo cândva *Cetatea albă*, numită în limba slavă *Belgrad*, iară mai apoi *Alba-Iulia*, ne înțelegându nimic sau foarte puțin din cerințele și operele civilizațiunii antice ale lumii romane, în locu de a conserva încă edificiele publice și anume templele și basilicele, a le pune în serviciul christianismului, dacă cumva au fostu christiani, ei mai virtos le-au ruinat, unii din fanatismu, alții din nesciință barbară, precum se mai întâmplă pe alocurea până în ziua de astăzi.

II. De unde-și luase Apulum numele de Belgrad și de Alba-Iulia?

La întrebarea acesta nu scie da nimeni nici un răspuns care să merite a fi luat în considerațiune de către istoricii serioși. Un singur lucru îl scie totă lumea, că adecă poporele s'au datat a numi *Cetate albă* toate cetățile fortificate și din întâmplare vărute cu var, prin urmare albe; de aici vine că poporele slave numesc, fie-care după dialectele lor, multe cetăți Belgrad, Bolgrad, Bielograd etc.; totu așa în latinitatea evului mediu adoptată ca limbă diplomatică a Ungariei avem *Alba regalis*, odinioară locu de încoronare și de alte solemnități mari; Belgrad din Serbia se numește *Alba graeca*, iară cel din Transilvania *Alba-Iulia*. Mai avem și comune numite *Biserica albă*.

Dară de unde s'a numit Apulum *Iulia*? Scriitorii maghiari țin la o tradițiune orbă, totu așa de copilărescă ca și a lui Dragoș cu cățelușa numită Moldova, că adecă ducele maghiar anume Giula, pe care Maghiarilor le place a-lu traduce cu lat. Iulius, venind în Ardél, aru fi dat peste ruinele de la Apulum, preste care crescuse pădure desă, pe care punându să o taie, a zidit acolo cetate nouă, pe care a numit-o pe unguresce Gyulafejérvár = Alba Iulia. Bonfiniu nu-și pregetase a releva și elu această fabulă (Decade I libro XI) pentru ca să aibă ce pune în locul vre-unui documentu istoric

ce-î lipsia cu totul în cazul acesta. De aci încolo fabula se propagă mereu pînă ce fu discutată și în «Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde» (Neue Folge II). Mai în scurtă, pînă astăzi nu scie nimeni de unde-și luase Apulum numele de Iulia. Acastă nesciință însă nu ne va ține în loc pentru ca să nu scótem cîte ceva și din monografia Albei Iuliei, cu atătú mai vîrtosú, că acastă cetate a fostú în cursú de mai multe vécuri nu numai capitala celui mai mare comitatú (județú, districtú) alú Transilvaniei, ci și reședința unui *episcopú* romano-catolicú latinú, investitú cu multe și mari prerogative cum și reședința unui *mitropolitú* de ritú grecú orientalú, prin urmare locú de luptă religiósă cu atătú mai tragică și fatală între cele dóuë rituri latinú și grecú, spre dauna cea mai cumplită a țerei și mai alesú a poporului românescú din Ardélú și din Ungaria. Mai târziú Alba Iulia ajunsese a fi și capitala țerei și reședința domnitorilorú, precum vomú vedé mai la vale.

Date istorice din și despre Alba-Iulia.— Istoria episcopiei latine, numite în limba oficiósă Episcopia Transilvaniei, se află scrisă bine réu, publicată în limba maghiară pe la anulú 1864.

Istoria mitropoliei greco-orientale românesci din Transilvania mai este încă în légănú, pînă ce se va afla cine-va, când-va, măcar pe la finea acestui secolú, ca, ridicând'o de acolo, să-î dea picióre sănătóse.

În anulú 1242 Alba-Iulia fusese devastată de către Tătari cu atáta sêlbătăcie, în câtú bietulú canonicú Rogerius de la Oradea mare, scăpatú ca prin urechile acului preste munți și codri pînă la Alba, aú aflatú acolo numai ruine și oseminte de ómeni.

În anulú 1277 Sași, cari pe atunci tráiaú în hostilitate mare cu episcopulú și cu capitululú de canonici, comandați de comitele Iorú Alard, năvălindú în 21 Februarie asupra Albei Iuliei pe timpulú serviciului dumneđescú, aú omoritú pe preoți și pe mulțime de poporú devastándú totú-odată localitatea.

Aceste dóuë evenimente ne daú să pricepemú, că Alba-Iulia în véculú alú 13-lea încă nu apucase a se bucura de nu sciú ce fortificațiuni ca să pótă fi apêrată cu óre-și care succesú. Se vede

însă că aceeași localitate mai târziu totu a fostu în câțva fortificată, pentru că, după ce aristocrații ardeleni rebeliseră contra regelui Matia Corvinu, acesta în 1469 a datu ordinu ca mureii cetăței să fie dărimați. După răsboiul celu sêlbaticu civilu din 1514 sub comanda căpitanului secuiu (maghiarû) George Doza, sub cuvîntu că poporațiunea rurală să fie ținută în frică și respectu, din ordinul molaticului rege Vladu, mureii cetăței s'au rēstauratû așa de bine în câțu la anulû 1550 au pututû susținé împresurarea cu 20 mii de ostași ai lui *Martinuzzi*, carele bătuse cetatea cu scopu ca să scotă de acolo pe nefericita regină *Isabella*. După aceea Alba-Iulia mai fusese bombardată de repețite ori și stricată rēu, în câțu principele *Gebrielu Bethlen* s'a vēdutû îndemnatû a o repara pe la 1627, însă numai în mēsură în care a voitû aristocrația țerei, căreia nu plăcea ca principele să locuiască în vre-o cetate fortificată bine.

Urmarea acelei lenevirî a feudaliloru a fostu, că d. ex.: Michaiu vodă Vitezulû, în 1 Novembre 1599, a pututû intra cu triumfû în Alba-Iulia fără nici o rezistență din partea cui-va, iară apoi în 10 Iuliu 1600 a convocatû totu acolo dieta, care a depusû jurămîntulû de supunere homagială în numele țerei.

Totu din cauza negrijei bărbațiloru de statû pentru o fortificare seriōsă s'a întimplatû că în anulû 1658, când cu nebuniile lui George Rákoczi II, Tătariu au ocupatû fără mare greutate Alba-Iulia și au devastat'o tătăresce cu sabie și cu focu; iară în 1661 Ali Pașă cu Turci s'ei a dat'o din nou pradă barbariloru. Cetatea s'a mai reparatû în câțva sub domnia lui Mihailu Apafi; departe însă de a fi adusă la nivela fortificațiuniloru din acea epocă, ea a rēmasû totu cu bastilele ruinate și cu șanțurile dărimate, așa câțu pe la 1703 nu s'a pututû apēra nici măcar în contra curuțiloru lui Franciscu Rákoczi.

Fortăreța de la Alba-Iulia, așa cum fusese ea așezată pe înălțimea de către apusû, a fostu zidită și scōsă din fundamentele străvechiului Apulum alû Romaniloru.— Despre acēsta mărturisescû chronicariu ardeleni din vēculû alû 17-lea, și după dînșii cunoscutulû istoricû

¹Wolfgangus (Lupul) Bethlen în tomul V al istoriei sale scrise latinesce. Fortăreța Iulia avuse figura pătrată, adică ca și *Castra* de odinioară, iar în veclul al 16-lea împăratul Ferdinand I a pus să o impresore cu șanțuri sau valuri afunde, dară n'a apucat să le termina, și abia sub Gabriel Bethlen s'a mai continuat cu săparea lor, însă totu fără rezultat definitiv. Nu se scie de unde au voit, restauratorii cetății să derive apa în șanțurile făcute sus pe deluri afară numai dacă cum-va voru fi reflectat la vechiul *aquaeductu* al Romanilor cu scopu de a-l restaura și pe acela.

Cetatea Iulia avuse numai două porți, una de către răsăritu numită a S. George, de asupra căreia se vede așezată o pîtră monumentală, pe care erau înfățișați Romulus și Remus cum sugu la lupoică. Sămăna forte, că și acea pîtră fusese scosă ore-când tot din ruinele vechiului Apulum și pusă d'asupra porței făcute de un altu popor. A doua pîrtă era pusă spre apus în față cu comuna civilă care odinioară era situată în acea regiune. Acastă pîrtă se numia a lui Michail Archangelului.

III. *Alba-Iulia prefăcută în Alba-Carolina.*

După scoterea Turcilor din propria Ungarie, dînșii, în urma tratatului de la Carloviț, încă totu mai ținură Banatul până la anul 1716. În aceeași epocă majoritatea ungurimei căuta mijlocele cele mai cutezate pentru ca să scuture domnia casei de Habsburg. Partida lui Tökölyi și a lui Rákoczi nici-odată n'a încetat să lucreze spre acel scop în Ungaria și Transilvania; și, după cum credu eu, nu va înceta nici odinioară, de aru sci măcar că face *va-banque* pentru totu-d'auna. Răsboiul antidinastic început în anul 1704 se curmase abia cu mare greutate după optu ani, în 1712. Atunci curtea imperială din Viena începă a căuta seriosu la mijloce spre a-și asigura domnia Transilvaniei, care ea în sine-și a fostu considerată totu-d'auna ca o cetate vastă și formidabilă. Intre alte măsuri luate, s'a decisu și zidirea unei cetăți fortificate cu atâta sciință și artă, precum nu se mai afla nici una pe teritoriul acestui principat. Se învoiră ca cetatea nouă să se ridice acolo unde era Alba-Iulia. Spre a se da

planului caracteru legalu s'a convocatu dieta țerei, care în anul 1713 decise în principiu fortificarea, votându spre același scopu și suma de 54 mii florini, cum și materialulu de lemnarie din partea țerei.

Intre acestea genialulu generalu *Eugeniu* duce de Savoia și terorea Turciloru preparase planulu cetăței fortificate conformu doctrianelorū de fortificațiune din acea epocă, iară cu executarea fu însărcinatū inginerulu germanu *Weiss*. Generalulu *Steinville*, comandantulu supremu alū trupelorū din Transilvania, după aceea și acelorū din Oltenia, i s'a încredințatū inspecțiunea și controla preste lucrări.

Sub conducerea acestorū bărbați militari se luară înainte de tôte mai alesu doue măsuri radicale. Fortificațiunea veche Iulia fu dărîmată din fundamentu, ca, dacă se pôte, să nu i se mai cunoscă nici loculū unde fusese. În același timpū comuna civilă (orașulu, opidulu), situată până atunci spre apusū, fu prefăcută în ruine și locuitorii forțați a se strămuta în regiunea de către răsăritū și a-și face case pe locuri destulu de băltoșe, acolo unde se află situatū și în zilele nōstre orașelulu cunoscutū sub nume de Belgrad sau Alba-Iulia, locuitū de coloniștii recrutați succesive din vre-o cinci rase de omeni, Români, Sêrbi, Maghiari, Germani și Jidoși mai multī decât ori unde în Ardélū; așa în câtū de aci se pôte esplica și lipsa de simpatii și cohesiune între locuitorii acelei comune orașene.

Edificiile cum amū dice istorice, ca biserica catedrală romano-catholică, reședința și alte puține aū rămasū cruțate; reședința însă a mitropolitulu gr.-or. românū, cu tôte apertenențele sale, a fostū nimicită din cauză că linia nouă de fortificațiune avea să trecă dreptū prin acea reședință, precum s'a și întîmplatū. Ca desdaunare s'a scosū ochii clerulu românescū cu câte-va miișore, cu care s'a ziditū într'o margine a orașulu nou o bisericuță și câte-va chilli călugăresci fôrte strîmte, după ce și din acea sumă mică o parte de bani se defraudase. Clerulu însă avuse mari temeieri ca să tacă la acea catastrofă care-lū atinsese fôrte de aprōpe. De o parte tocma în acei anī Impêratulū făcuse clerulu donațiune de doue moși ale statulu, din alū cărorū venitū să-și facă airea reședință, mănăstire, seminariū pentru clerici, fonduri pentru coperirea nenumăratelorū sale lipse;

de altă parte același cler se putea consola cu împregiurarea, că dacă i s'a dărimat mitropolia, cel puțin a scăpat de robia calvinescă, care tocma în Alba-Iulia fusese mare și tare, în cât tocma acolo protopopii românesci aduceau în sinódele lor pe episcopii (superintendenții) calvinii cu lectica pe umerii lor ca pe paralitici, pentru ca să ocupe scaunul președele și să conducă ei lucrările sinodului, iar nu mitropoliții ca capi canonici și naturali ai sinodului. Dară în fine, cui și cum era să se opună clerul românesc, care până atunci fusese supus la gónele cele mai fanatice, adesea dejosit și maltratată cu bătăi și cu închisori de către ființele cele mai abiecte, nesuferit a-și înființa școle naționale și nici chiar pe prunci preoților a-i trimete la învățături mai înalte? Și apoi cu cine avea să facă acel cler? Cu un *Eugen* și cu un *Steinville* și încă tocma în epoca pre când ajunsese și Valachia mică sub domnia habsburgică.

În 4 Novembre 1715, adevă în ziua onomastică a Imperatului Carol VI (Carolus Boromeus), generalul *Steinville*, înconjurat de frunțașii țerei și în prezența membrilor guvernului, a pus cu pompă mare pétra din fundamentul său pétra din unghiul, pe care era sculptată acest *chronosticon* latinesc :

LVCe saCra CaroLI SIMILes ALba aCCIPIt ortVs.

In soLIDa PRIMVs ponItUr arCe Laps.

Părțile constitutive principale ale cetății, afară de murii cei cumpliți, sunt șapte bastione, casemate puse cu multă prevedere, șanțuri afunde prin pregiură, mine și galerii, cum și două porți mărețe.

Fundamentele zidului din afară au lărgime de 12 urme și sunt înalte de 33 urme.

De către mișcăți, pe laturea din afară a unui bastion, în anul 1730, s'au mai pus o pétră de marmoră cu această inscripțiune latină:

SVb Deo et IMperante CaroLo seXto Laps

Iste bono slgno optatVs posItVs.

Pe una din monetele commemorative puse în fundamentul s'a înscris :

IVLla nata fVI CaroLVs vIM robVr et aVxIt.

IVLla sl LIbeat nVnC CaroLIna VoCer.

Așa dar Alba-Iulia a început a se numi, din acei ani înainte, *Alba-Carolina* unguresce Károlyfejérvár, nemț. Karlsburg, în locu de Weissenburg ca mai înainte; iară poporațiunea rurală românească îi dice totu *Belgrad* ca în vécurile domniei bulgaro-românești. Cetatea întregă, așa precum o vedemă astă-đi, s'a terminatú abia în anulú 1738 adecă după 23 de ani de la dărímarea celei vechi.

Câte monumente și inscripțiuni va fi adunatú de ex. contele Aristi din ruinele Iuliei, la care se folosise materialulú din vechiulú Apulum, acésta o va fi sciutú numai dînsulú și cei care l'aú ajutatú în lucrarea sa până la an. 1723, când le-a înaintatú la Viena din ordinulú Impératulú, precum atinserămú în partea I a studiulú nostru. Noi însă credemú că neasemănatú mai multe aú rămasú înmormintate pentru tot-d'auna sub zidurile înălțate preste acelea până la terminarea fortificațiunilor de astăđi. Numai drumurile Romei și aqueductele, ale cărorú urme se mai vedú și în regiunea acestei cetăți, nu le-a pututú încărca nimeni nici pe cară nici pe luntri, pentru ca să le scóță din țéră. De altmintea se mai conservă și până în đilele nóstre unú numărú frumosú de anticități romane anume în biblioteca episcopiei romano-catolice din acea cetate trecutá prin atâtea catastrofe în prea lungulú periodú de 1780 de ani numérați de la prima descălecare a coloniilor romane.

Dacă însă din străvechiulú Apulum aú rămasú monumente atátú de puține în comparațiune cu mărimea și cu lustrulú acelei colonii eminate, țéra în care s'aú ridicatú pe teritoriulú ei una alta cetate, se póte considera desdaunată în cât-va prin alte monumente perpetuate în istoria Transilvaniei și prin mai multe evenimente care aú fostú decisive pentru existența acestei țeri. Din acelea însemnarămú câte-va mai în sus. S'arú fi pututú numéra îndecitú mai multe petrecute totú în Alba-Iulia numită și Alba-Carolina; după ce însă cele mai multe dintr'însele staú în legătură strînsă cu istoria țerei, saú mai exact, ele facú câte o parte esențială dintr'însa, ca să nu fimú aici prea lungi, presupunemú că doritoriulú de a le

cunósce va consulta istoria specială a țerei, prin urmare mai atin-gemū acilea numaī cāte-va ca de încheere.

În Alba-Iulia s'a ținutū sub regele Andreiū III în 1291 memo-rabila dietă transilvană, la care aū participatū și Romāniū ca națiune regnicolară, precum sună terminulū juridicū din evulū mediū.

În biserica catedrală catolică din Alba, reparată pe la a. 1444 din prădile cāstigate după nimicirea óstei lui Mezzet Pașa, se află astrucate rămășițele pāmintesci ale marelui eroū, voivodū alū Transilvaniei, apoi guvernatorū alū Ungariei *Ioan Corvin* de Hunedóra, lângă elū fiulū sēū iubitū junele Ladislaū, cārui vrājmași ū tăia-seră capulū, apoi Ioan Corvin fiulū regelui Matia cunoscutū și sub nume de Miles Junior. Totū în acea biserică, de a stānga, își află repausulū eternū regina nefericită Isabella și Ioan Sigismund, mai încóce principiī Stef. Bocskai, Gabrielū Bethlen, George Rákoczi, încă și alte persóne istorice ale țerei.

Episcopia catolică, care se înființase în véculū alū 13-lea și se desființase prin reformațiune în alū 16-lea, în a. 1715, adecă din-tr'o dată cu începerea zidirei la noua cetate, s'a restauratū de că-tre împératulū Carol VI, dotată fiindū cu dōmeniū mare, din ale cārui venituri mai toți episcopii cāti aū stātutū până acum, îmbăr-bătați firesce și de curtea imperială, aū înființatū multe institute de cultură, seminariū de clerici, scóle catolice, biblioteci, tipografii, observatoriū astronomicū și altele multe nu numaī în reședință, ci și pe la parochii în țeră, pe unde lipsiaū biserici și scóle. De aici a urmatū, că în biserica romano-catolică, ai cārei credincioși pe la 1700 abia erau în totă țera vr'o cincī-deci de miī, astă-đi numéruł lor ajunge la 300 de miī, adecă cam totū atāția cāt sunt și calvinii în Transilvania, cu aceea diferența din punctū de vedere alū națio-nalității, că calvinii sunt toți maghiari, din contră romano-catolici sunt unū amestecū de naționalități, maghiari, mulți germani, ma toți armenii, cechi ș. a.

În a. 1849 cetatea Alba-Iulia, proveđută cu garnisonă puțină, în parte mare compusă din soldați romāni ardeleni și bānățeni, cum și din cāte-va companii de germani, a suferitū bombardări din par-

tea insurgenților comandați la început (în Aprilie) de către generalul Bem, iară mai târziu de către colonelul germanu renegatū anume Stein, prin care în 23 Iuniū 1849 s'aū aprinsū biserica, turnulū ei, reședința episcopescă, iară locuitorii romāni, cari aū patru biserici josū în orașū, unde se înțepeniseră insurgenții, aū fostū supuși la crușimī sēlbaticē, la torturī și omorurī (1).

În Augustū a. c. 1886 Asociațiunea transilvană pentru literatura și cultura romānă va ținē adunarea sa generală a douē-șeci și șē-sea în Alba-Iulia, unde mai ținuse una în 1866.

Sunt fōrte puține aceste informațiuni scōse din trecutulū depărtatū alū coloniei Apulum și totū așa puține despre Alba-Iulia numită mai târziu Alba-Carolina; îmi permitū însă a observa, că eū nu avuiū de scopū a împărtăși unele ca acestea pentru istoriciū consumați cari n'aū nici o trebuință că să le afle de la mine, ci eū am și astă-dată înaintea ochilorū mei spirituali mai vīrtosū pe aceea generațiune jună, care, silită de împrejurări, ascultă istoria țerei sale în scōle străine, dela profesori în multe privințe preocupați.

Ianuarie 1886.

(1) Despre evenimentele bellice de la Alba-Iulia petrecute în a. 1849 a se vedē «Romanen der oesterreichischen Monarchie», Wien 1850, cum și câte-va documente și raporturī publicate în «Observatoriulū» din Sibiiū 1884, anume raportulū lui Ioan Axente și alū lui Simon Balint, apoi unū memoriu alū preotului Thalson, în «Transilvania» din 1885.